

## ILK BOLALIK DAVRIDA BOLADA NUTQNING O'SISHI VA AQLIY RIVOJLANISHI

**Jiyanov Karimboy Omon o'g'li**

*Qoraqalpoq davlat universiteti Amaliy psixologiya yo'nalishi*

*1-kurs talabasi*

**Anotatsiya:** Ushbu maqolada bolaning ilk bolalik davridagi psixologik jarayonlarining rivojlanishi, nutqning shakllanishi va predmetlardan foydalanish jarayonida aqliy jihatdan rivojlanishi va boshqalar yozilgan

**Kalit so'zlar:** bilish jarayonlarinutq, idrok, predmetli harakat, analizatorlar, xotira, kuzatish jarayoni

Ilk bolalik davridagi bolalarda barcha psixik jarayonlar ma'lum darajada rivojlanar ekan, bu umuman ongning rivojlanishiga zamin yaratadi. Tili chiqib, idrok va tafakkuri anchagina o'sgan bola tavarak atrofdagi har xil narsalarga ongli munosabatda bo'la boshlaydi. Bola o'zining turli ehtiyojlarini anglab, o'zining shaxsini shakllantira boshlaydi. Mashhur fiziolog Sechenovning tili bilan aytganda, bola ana shu davrdan boshlab, o'z sezgilarini tevarak atrofdagi narsalardan ajratib, o'z-o'zini anglay boshlaydi.

Go'daklik davridagi bolalarga nisbatan, ilk bolalik davridagi bolalar atrof-muhitdagi narsalarga yoki hodisalarga nisbatan ko'proq qiziqish bilan qaraydilar. Misol uchun go'dak bola qo'lga ushlagan narsani oddiy harakat bilan kuzatsa, 2-3 yoshdagi bolalar shu predmet qismlarini diqqat bilan o'rgangandan so'nggina, uni amaliy faoliyatida foydalana boshlaydilar. Bolani dastlab, ayni shu predmetlarning qo'llanilish vazifasi, mohiyati qiziqitirib u o'z savoliga javob olish maqsadida ko'pincha kattalardan "Bu nima?" degan savol bilan murojaat qiladi.

1-3 yoshdagi bolalar shakllanishida psixik rivojlanishning o'ta ahamiyatliligini inobatga olgan holda, ayrim psixologlar ya'ni R.Zazzo inson tug'ilgandan to yetuklik davrigacha bo'lgan psixik rivojlanish asosining taxminan o'rtalari, 3 yoshga to'g'ri keladi, degan mulohaza bildiradilar. Bu yoshdan boshlab bolalar predmetni o'rganish olamiga qadam qo'yadilar. U endi kattalar bilan nutq orqali muomala-munosabatda bo'la oladi va sodda axloq qoidalariga amal qila boshlaydi. Kattalar bilan bo'lgan muloqot tufayli bola atrof muhit haqida ko'proq ma'lumot oladi. Nutq - bu yoshlarda nafaqat muloqot, balki bola tafakkurining rivojlanishi va o'z-o'zi, shuningdek bilish jarayonlarini boshqarish vositasi bo'lib xizmat qiladi. [1.234]

Bola tafakkurining rivojlanishi nutqning o'sishi bilan mustahkam bog'langandir, nutqning o'sishi tafakkurning rivojlanishiga yordam beradi,

chunki so'z predmet, narsa va harakatlar bilan o'zaro munosabatda bo'ladi. O'z navbatida, tafakkurning rivojlanish darajasi so'z zaxirasining oshishiga ya'ni boyishiga, umuman nutqning o'sishiga yordam beradi. Bu yoshdagi bolalarning yana bir muhim yutug'i, ona tilini o'zlashtirib olishlaridadir. Bir yoshdan uch yoshgacha bo'lgan davr nutqning jadallik bilan o'sish davridir.

Nutq bola hayotining ikkinchi yilida ikki bosqichda tarkib topadi. Dastlabki bosqich birinchi yoshning oxiridan bir yarim yoshgacha davr bo'lib, bolada bu davrda asosan kattalarning unga murojaat qilib aytgan gapini tushunib olish qobiliyati o'sib boradi. Bolaning lug'at boyligi ayniqsa bir yoshdan keyin, yani yurishni o'rganib toborra ko'p predmetlarga duch kela boshlagan davrdan boshlab tez o'sa boshlaydi. Bola predmetlarning nomini tez bilib oladi.

Bola ikki yoshga to'lganda, harakatlarning ham nomlarini bilib oladi. Bu harakatga bolaning o'zi bajaradigan yoki kattalar tomonidan bajarilgan, nomi aytilgan va bola kuzatib borgan harakatlar kiradi. Bu "passiv" nutq hisoblanadi, chunki bola so'zlarni tushunadi-yu, lekin so'zlarni talaffuz eta olmaydi.

Bola uch yoshlari arafasida predmetlarning vazifalarini to'la o'zlashtirgan, o'z o'yinlarida shu predmetlardan maqsadsiz foydalanibgina qolmay, balki ularni o'z vazifalariga ko'ra ishlatadilar. Bolaning nutqi u bir yarim yoshga yetgunga qadar birmuncha sekinlik bilan rivojlanadi. Bu davr ichida u 30-40 so'zdan, to 100 so'zga qadar o'zlashtiradi, lekin ularni amaliyotda juda kam qo'llaydi. Bir yarim yoshdan keyin esa bolaning nutqi jadal rivojlana boshlaydi. Endi bola predmetlarning nomini aytishlarini so'rabgina qolmay, balki bu so'zlarni o'zi talaffuz etishga ham harakat qiladi. Nutqning rivojlanish darajasi ortadi. 2 yoshning oxiriga borib bola 300 tagacha, 3 yoshlarining oxiriga borib esa, 500 dan to 1500 tagacha so'zni o'z nutqida ishlata oladi, shuningdek jummalarni aniq talaffuz etib, jummalarni to'g'ri tuza oladi. 1,5-3 yoshlar nutqning rivojlanishi uchun senzitiv davr hisoblanadi. Bola bilan so'zlashayotganda kattalar so'zlarini aniq qilib talaffuz etishlari va boladan ham aniq talaffuzni talab qilishlari lozim, aks holda bolaning o'sib borayotgan nutqida buzilishlar sodir bo'ladi va bola so'zlarni aniq va to'liq talaffuz eta olmaydi. Buning oqibatida bola "tilini bosib gapiradi" yani soqovlana boshlaydi va buni oldini olish uchun bolani har bir so'zni to'g'ri talaffuz etyaptimi yoki yo'q ahamiyat berishlari lozim va agar bu tug'ma yoki orttirilgan nutq buzilishi bo'lsa unda logopedga murojaat etishlari kerak.

Ilk bolalik davrida xotira bilishdagi asosiy vazifa hisoblanib, u bilishning barcha ko'rinishlarini rivojlanishida ishtirok etadi. Bu davrda bolaning xotirasi

jadal rivojlanadi. Bolaning hayotiy tajribalarini o'zlashtirishda dastlab harakatli, emotsional va obrazli xotira ishtirok etadi. Bu borada harakatli va emotsional xotira ustunlik qiladi. Xotira bu yoshda asosan ixtiyorsiz bo'ladi. Bu davrdagi bolalarga ko'p kitob o'qib berish natijasida ular ertak, she'r va hikoyalarni eslab qoladilar, lekin bunday eslab qolish bolalarning umumiy aqliy rivojlanishidan ham xotirasining individual xususiyatlaridan ham dalolat bermaydi. Bu ilk bolalik davridagi bolalarning barchasiga nerv tizimining umumiy egiluchanligi natijasidir. O'zi va atrof hayoti haqidagi voqea - hodisalarda ketma-ketlik borligi uchun ham hali ularni toliq xotirasiga saqlab qola olmaydi. Ilk bolalik davridagi bolalarning analizatorlari yaxshi takomillashgani va ular erkin harakat qila olish imkoniyatiga ega bo'lganliklari tufayli bu davrda psixik jihatdan tez rivojlanadilar. Ilk bolalik davridagi bolalar faqat yurib va emaklabgina qolmay, yugurish sakrash va baland-past to'siqlardan oshib o'tish imkoniyatiga ham ega bo'ladilar. Bog'chagacha tarbiya yoshidagi bolalarning ertadan kechgacha turli harakatlar qilaolish imkoniyatlari tevarak atrofdagi muhitni bilish ehtiyojini qondirishga katta sharoit yaratib beradi. Ilk bolalik davridagi bolada hayot tajribasi deyarli yo'q bo'lgani uchun uni hamma narsa qiziqtiradi. U o'zining kundalik tinimsiz harakatlari davomida kattalarga taqlid qilib mustaqil ravishda kiyinish, ovqat yeyish, yuvinish kabi harakatlarni o'zlashtira boshlaydi. 2-3 yoshlardagi bolalar o'zining kundalik harakatlari davomida hech bir erinmay, ko'z o'ngidagi hamma narsalarni tekshirib ko'radi. Natijada juda ko'p yangiliklarni bilib oladi, o'zining sezgi va idrokini, tasavvur va xotirasini, tafakkur va nutqini, hissiyot va xayolini - umuman hamma psixologik jarayonlarini rivojlantiradi. Bu yoshdagi bolaning sezgilari rivojlanishi analizatorlarining tobora takomillashib borishi bilan bog'liq. Ikki yoshdan oshgan bolaning sezgilari ( ko'rish, eshitish, hid bilish, tam bilish, teri va harakat kabi) ularning har kungi xilma-xil harakatlari davomida turli narsalarga bevosita duch kelishi natijasida rivojlanadi. Sezgilarning normal rivojlanishi bola idroki o'sishi uchun zamin yaratadi.

Bu yoshgagi bolalar idrokining yana farqlanadigan tomoni shundaki, ular idrok qilayotgan narsalarini umumlashtira olmaydilar. Atrof-muhitdagi naesalarni qanday bo'lsa shundayligicha idrok etadilar. Bu xususiyat ularning rasm idrok qilishida yaqqol ko'rinadi. Masalan, ikki yarim yashar bolaga otning kallasi tushirilgan surat ko'rsatilsa, hayron bo'lib otning o'zi qani, deb so'raydi. Bolalar idrokining takomillashuvida so'z katta ahamiyatga ega. So'z mohiyati jihatdan umumlashgan xarakterga ega bo'lib, u narsalarni umumlashtirish imkonini beradi. Bola so'z yordamida o'xshash narsalarni oddiygina guruhga ajrata boshlaydi.

Keyinchalik yangi harakatlarning egallanishi bolaning predmetli harakatlarini bajarishdan ko'z bilan chamalab, harakat qilishga o'tishda nomoyon bo'ladi, endi u predmetlarni ushlab ko'rmasdan ko'z bilan chamalab idrok eta oladi. 2,5-3 yoshli bola kattalarning ko'rsatgan namunasi, rangi, shakli va kattaligiga ko'ra, aynan shunday predmetlarni chamalab, idrok etgan holda to'g'ri topa oladi. Bola avval shakliga, so'ngra kattaligiga va undan keyin ranggiga qarab ajrata oladi. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, 2,5-3 yoshli bola 5-6 ta shaklni ( doira, kvadrat, uchburchak, tortburchak, ko'pburchak ) va 8ta rangni (qizil, olov rang, sariq, yashil, ko'k, siyohrang, oq, qora) idrok etishi mumkin. Kattalarning bu yoshdagi bolalardan rang va shakllarni eslab qolishlarini talab etishlari noto'g'ridir, buning uchun mos davr 4-5 yoshlar hisoblanadi.

**Ilk bolalik davridagi (uch yoshgacha bo'lgan) bolalarning psixik rivojlanishidagi asosiy yangi o'zgarishlar [2.244]**

Yosh davrlari	Bilishi	Harakati	Muloqoti
3 yosh	Nutqning shakllanishi. Ko'rgazmali harakat tafakkurining rivojlanishi. Obrazli tafakkurning dastlabki nishonalari	Qo'l predmetli harakatlarining rivojlanganligi o'z xatti- harakatlarini irodaviy boshqarishning ko'rinishlari.	O'z-o'zini anglashning yuzaga kelishi dastlabki axloqiy qoidalarni egallashi.
2 yosh	Faol nutqni tushunishi va o'zida yuzaga kelishi	Qo'l va oyoq funksiyalarining aniq belgilanishi	Xarakter asoslarining belgilanishi
1 yosh	Nutqni tushunishning dastlabki belgilari shakllanadi	Mustaqil holda tik turadi va yuradi	Nutqni qo'llashning dastlabki belgilari shakllanadi
10 oylik	Sensomotor intellektning rivojlanishi	Mustaqil holat tik turish va yurishga harakat qilish	Bog'liqlik reaksiyasining yuzaga kelishi, begona muhit va begonalar orasida xavotirlik
8 oylik	Sensomotor intellektning yuzaga kelishi	Tayanib yurishi	Jest, mimika va pantomimika yordamida noverbal muloqot

7 oylik		Yordam bilan turishi	
5 oylik	Sezgilarning rivojlanishi	Yordam bilan o'tirishi	
3 oylik	Ko'rish qobiliyatining shakllanishi	Yon tomonga o'g'irilishi	Onaning jilmayishiga javob qaytarishi
2 haftalik	Onaning tovushini boshqa tovushlardan farqlashi	Qo'l va oyoq harakatidagi qat'iylik	
1 haftalik	Harakatlarni kuzatishi	Qo'l va oyoqlarning betartib harakati	

**FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:**

1. Rivojlanish psixologiyasi. Toshkent-2018.
2. Pedagogik psixologiya. Z.T.Nishanova.